

УДК 061. 1. 05(477)(091)

© Світлана Гаврилюк (Луцьк)

СТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті прослідуються основні віхи історії вітчизняної пам'яткоохоронної справи впродовж десятиліть її зародження та розвитку (XIX – початок XX ст.). Акцент зроблено на періодові від останньої третини XIX по початок XX ст., коли пам'яткоохоронна діяльність державних структур, наукових установ, товариств, громадських організацій набула широкомасштабного характеру. Звернена увага на особливості пам'яткоохоронної роботи в Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії та на західноукраїнських землях в умовах монархії Габсбургів.

Ключові слова: пам'яткоохоронна діяльність, Україна, товариство, музей, бібліотека, архів.

Гаврилюк С.

Становление деятельности по охране памятников старины в Украине (XIX – начало XX вв.)

В статье прослеживаются основные вехи истории отечественного дела по охране памятников старины на протяжении десятилетий его зарождения и развития (XIX – начало XX вв.). Акцент сделан на периоде от последней трети XIX по начало XX вв., когда деятельность государственных структур, научных учреждений, обществ, общественных организаций по охране памятников старины приобрела широкомасштабный характер. Обращено внимание на особенности работы по охране памятников старины в Надднепроянской Украине под властью Российской империи и на западноукраинских землях в условиях монархии Габсбургов.

Ключевые слова: деятельность по охране памятников старины, Украина, общество, музей, библиотека, архив.

Havryliuk S.

Formation of the Monument Protection Activity in Ukraine (19th – early of the 20th centuries)

The article deals with the study of the main periods in the history of the domestic monument protection activity since the first decades of its foundation and in the course of its development. A special attention has been paid to the last third part of the 19th century till the beginning of the 20th when the artifacts conservation activities of the state bodies, scientific establishments, societies, and public organizations were widely spread. The peculiar features of the monument protection work done in the Central part of Ukraine that was under the rule of the Russian Empire and on the western Ukrainian lands that belonged to the Gabsburgs monarchy were pointed out.

Key words: artifacts conservation activity, Ukraine, society, museum, library, archive.

Поглиблене зацікавлення вітчизняною культурною спадщиною, турбота про її вивчення, гідні рівень та умови збереження й охорони, представлення перед світовою спільнотою, виховання в молоді на її зразках національної історичної пам'яті закономірно зумовили включення у систему суспільно-гуманітарних дисциплін навчального курсу з історії українського пам'яткознавства. Однак, незважаючи на помітні за два десятиліття напрацювання в цій галузі, ще й сьогодні відчувається нестача узагальнюючого матеріалу, який би висвітлював тему у всеукраїнському масштабі. Це, зокрема, стосується й такої її складової, якою є пам'яткоохоронна діяльність. Звернення до даного аспекту теми актуальне тим, що повертає із небуття вагомий пласт вітчизняного пам'яткознавства, який ще не так давно свідомо замовчувався або фальшувався. Окрім того, здійснення в Україні сучасної пам'яткоохоронної діяльності передбачає обов'язкове використання досвіду та кращих напрацювань представників національної школи з охорони культурної спадщини, зокрема, останньої третини XIX – початку XX ст. – періоду, коли така діяльність набула широкомасштабного характеру.

Питання становлення пам'яткоохоронної справи в Україні протягом зазначеного періоду вже отримали певне висвітлення в науковій літературі. Здобутками варто вважати появу колективних¹ та індивідуальних² монографій, окремих статей³⁻⁴. Однак у згаданих та низці інших праць увага акцентується головним чином на подіях з минулого Наддніпрянської України, яка в той час перебувала під владою Російської імперії. Описуються насамперед ті з них, що відбулися в провідних регіональних центрах – Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Катеринославі, ін. У цьому переліку практично відсутніми виглядають терени Поділля та Волині. Однією з перших спроб охарактеризувати проведені тут пам'яткоохоронні заходи можна вважати дослідження Л. Баженова⁵, С. Баженової⁶ та С. Гаврилюк⁷ – автора цієї статті. Вкрай фрагментарно представлена пам'яткоохоронна справа на теренах Галичини, Буковини і Закарпаття – українських землях, які перебували під владою монархії Габсбургів⁸⁻¹⁰. Тому звернення до теми становлення пам'яткоохоронної справи в Україні впродовж останньої третини XIX – початку XX ст. зберігає актуальність і з наукової точки зору.

Мета статті – висвітлити склад учасників, зміст та особливості здійснення пам'яткоохоронної діяльності в українських землях упродовж XIX – початку XX ст., акцентуючи основну увагу на періодові останньої третини XIX – перших півтора десятка років XX ст.

Впровадження на українських землях справді наукових засад пам'яткоохоронної роботи розпочинається з першої половини XIX ст., коли розгорнули дослідницьку діяльність державні та громадські світські й духовні наукові товариства, комітети, комісії тощо. Вони об'єднували вчених,

творчу інтелігенцію, духовенство, які нерідко виступали як краєзнавці та пам'яткознавці-аматори. Появі цих осередків на теренах Наддніпрянщини сприяли відкриття університетів у Харкові (1805 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.). На українських територіях – Галичині, Буковині, Закарпатті, – що входили до складу Австро-Угорської імперії, діяли університети у Львові (з 1661 р.) та Чернівцях (з 1875 р.). І хоча університетам відводилась роль форпостів упровадження офіційної ідеології, вони стали справжніми науково-освітніми центрами, зокрема, й у пам'яткознавчій та пам'яткоохоронній галузі. Наукові товариства, інші аналогічні осередки, що почали діяти тут або за їх підтримки, змогли об'єднати зусилля шанувальників історичного минулого, започаткувати дослідження, систематизацію пам'яток, засади їх збереження, а згодом – і охорони. Члени товариств проводили експедиції різними українськими регіонами, зокрема, археологічні розкопки курганів, етнографічні та археографічні дослідження, обстеження замків, фортець, інших оборонних укріплень, сакральних споруд, ставили перед владою питання збереження реліквій, пропонували власні шляхи його вирішення.

Пам'яткоохоронна робота товариств відбувалася в складних умовах. Необхідно врахувати те, що тодішній період (насамперед це початок – друга третина XIX ст.) характеризувався пошуком та становленням методологічних основ пам'яткоохоронної діяльності, які стосувалися і рухомих, і нерухомих об'єктів культурної спадщини. На теренах Наддніпрянської України відчувалася відсутність єдиного загальнодержавного органу, відповідального за збереження та охорону культурної спадщини (визначальні функції тут належали Міністерству внутрішніх справ, Міністерству народної освіти та Синодові). Свій негативний відбиток накладала та обставина, що законодавча практика Російської імперії так і не спромоглася виробити й ухвалити ефективного закону про охорону пам'яток. Тому закономірно, що визначальне місце у власній пам'яткоохоронній діяльності товариства, комісії, інші наукові інституції відводили заснуванню й підтриманню функціонування музейних та архівних закладів світського і духовного характеру як осередків з охорони рухомих пам'яток. Заходи у цій галузі щодо нерухомих пам'яток (насамперед давніх архітектурних споруд чи їх залишків) товариства почали здійснювати лише з початку XX ст. шляхом проведення власними силами певних відновлювальних робіт.

Якщо брати до уваги останню третину XIX ст., то на теренах Наддніпрянщини вагомий внесок у дослідження духовної культури українського народу, збереження його пам'яток зробив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876 рр.). Діяльність відділу носила різнобічний характер: проведення наукових експедицій, збір етнографічних, археологічних, археографічних пам'яток та поповнення ними власного музею, підготовка наукових рефератів з етнографії, історії, опублікованих у “Записках Південно-Західного відділу”, на сторінках газети “Київський телеграф”, видання популярних брошур українською мовою¹¹.

У 1873 р. з ініціативи таких відомих вчених, дослідників та поціновувачів старовини, як В. Антонович, Ф. Тарновський, В. Іконников та інші, у Києві з'явився ще один впливовий осередок, безпосередньо пов'язаний з пам'яткоохоронною діяльністю – Історичне товариство Нестора-літописця (1873–1931 рр.). До складу Товариства входили також науковці з Одеси, Катеринослава (нині Дніпропетровськ), Харкова, зарубіжні дослідники. Водночас з виявленням, збором та вивченням писемних пам'яток Товариство проводило археологічні дослідження у Волинській та Подільській губерніях, вивчало й брало на облік нерухомі пам'ятки старовини у Києві та його околицях. Про пам'яткоохоронну діяльність Товариство вміщувало матеріали на сторінках “Читань в історичному товаристві Нестора-літописця” (1879–1914 рр.), доповідало на засіданнях загальноросійських археологічних з'їздів. Варто підкреслити, що у підготовці й проведенні археологічних з'їздів, які відбувалися на теренах України (III – Київ, 1874 р., VI – Одеса, 1884 р., XI – Київ, 1899 р., XII – Харків, 1902 р., XIII – Катеринослав, 1905 р., XIV – Чернігів, 1908 р.), члени Товариства брали найактивнішу участь¹².

Впродовж 1887–1918 рр. функціонувало наукове історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Воно мало кілька секцій, займалося вивченням історії, археології, етнографії, археографічних пам'яток Слобідської та Лівобережної України. Його членами були такі вчені, як Д. Багалій, О. Потебня, Ф. Шміт, М. Сумцов та інші шанувальники й дослідники старовини. Вони зафіксували, збрали й описали тисячі пам'яток, багато з яких поповнили музей мистецтва при Харківському університеті. Товариство розробило ґрунтовні програми обстеження старожитностей краю, а, отже, сприяло збереженню й охороні безцінних реліквій¹³.

Вагомий внесок у вивчення та збереження культурної спадщини України зробило Київське товариство старожитностей і мистецтв (1897–1918 рр.). Воно ставило за мету збирання пам'яток для проведення на їх базі наукової та культурно-просвітницької діяльності. У серпні 1899 р. за його ініціативи було засновано міський музей Києва (офіційно відкритий у грудні 1904 р. під назвою “Київський

художньо-промисловий і науковий музей”). Великі заслуги в розвитку закладу належали Богдану та Варварі Ханенкам, В. Хвойці, М. Біляшівському, Д. Щербаківському, Ф. Ернсту та іншим особистостям. Особливо значний внесок у збірки музею зробив Б. Ханенко. Він подарував закладові власну археологічну колекцію з 3145 предметів, оцінену в 70 тис. тодішніх російських рублів (більше половини вартості всіх експонатів музею на час його відкриття). Сьогодні в будівлі, зведеній 1899 р. архітектором Вл. Городецьким спеціально для цього закладу, працює Національний художній музей України¹⁴.

У грудні 1900 р. у Житомирі – адміністративному центрі Волинської губернії – відбулося перше засідання Товариства дослідників Волині (1896–1920 рр.). Його створення через тяганину царського чиновницького бюрократичного апарату затяглося майже на п’ять років. Товариство ставило за мету різнобічне вивчення Волині, зокрема, його культурної спадщини. Внаслідок вдало організованих і проведених Товариством науково-пошукових експедицій до музею, відкритого ним у 1909 р. на основі зібраних колекцій (у 1913 р. на його базі постав Волинський центральний музей) надійшло чимало історичних пам’яток. Товариство створило бібліотеку, видавало власні “Труди...”, на шпальтах яких друкувалися звіти про його діяльність, зокрема, результати пам’яткознавчої та пам’яткоохоронної роботи¹⁵.

Плідну пам’яткоохоронну роботу проводило Катеринославське наукове товариство (1901–1922 рр.). Одним з його фундаторів був Д. Яворницький, який в 1902–1933 рр. очолював місцевий історичний музей, заснований 1849 р. як Музей старожитностей. Товариство проводило науково-пошукові експедиції, зокрема, етнографічні, археологічні, історико-пам’яткознавчі, які дали змогу поповнити експозицію й фонди музею¹⁶.

На початку ХХ ст. до пам’яткоохоронної роботи було причетне й Українське наукове товариство (1906–1921 рр.). Першим його головою став М. Грушевський. Членами товариства були М. Василенко, Ф. Вовк, Б. Грінченко, П. Житецький, І. Каманін, А. Кримський, О. Левицький, М. Лисенко, В. Модзалевський, Д. Щербаківський, ін. Товариство поділялося на кілька секцій. Зусилля історичної та філологічної секцій спрямовувалися на пошук, вивчення і публікацію пам’яток історії літератури. Найцікавіші матеріали заслуховувалися на загальних зборах, публікувалися на шпальтах “Записок” і часопису “Україна”¹⁷.

Пам’яткоохоронна робота військового спрямування була основним змістом діяльності Київського відділу Російського військово-історичного товариства (1908–1917 рр.). Зусилля членів відділу спрямовувалися на виявлення, вивчення і збереження як нерухомих пам’яток (насамперед об’єктів військової та воєнної історії), так і рухомих цінностей. Відділ неодноразово порушував перед владними структурами клопотання про необхідність охорони давніх архітектурних споруд, відіграв значну роль у відновленні низки нерухомих пам’яток, пов’язаних з воєнним мистецтвом тощо. У грудні 1910 р. у перебудованому підвальному приміщенні Київського художньо-промислового і наукового музею відділ відкрив військово-історичний музей¹⁸.

Помітною подією пам’яткоохоронної справи в Україні початку ХХ ст. стала організація у 1910 р. Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ, функціонувало по 1919 р.). Ініціатором створення цього наукового осередку стали члени Історичного товариства Несторалітописця. До його складу входили учасники пам’яткознавчої діяльності не лише з Києва, а й з багатьох регіонів України, які представляли інтелігенцію, чиновництво, духовенство. Це В. Іконников, Ю. Кулаковський, В. Завітневич, М. Петров, М. Біляшівський, В. Хвойка, О. Мердер, Ф. Титов, Б. Стеллецький, ін.

Діяльність Товариства охоплювала Київську, Подільську, Волинську, Люблінську, Гродненську, Мінську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську та Бессарабську губернії. Для здійснення своїх статутних завдань Товариство організовувало науково-пошукові археологічні й етнографічні експедиції. Воно проводило реєстрацію й наукові дослідження пам’яток, зверталось до урядових установ з клопотаннями щодо вжиття заходів із збереження та охорони пам’яток, які були у віданні державних установ, громадських товариств, приватних осіб. Завдяки заходам Товариства в Києві було обстежено та реставровано Звіринецькі і Китаєвські печери, брама Заборовського, укріплені фундаменти Андріївської церкви. Члени Товариства досліджували пам’ятки м. Сатанова на Поділлі, Луцький замок на Волині, порушували питання про реставрацію замку Чарторийських у Клевані, що на Рівненщині, кам’яних плит середини XVII ст. у Києво-Печерській лаврі тощо. За підтримки Товариства вдалося позитивно вирішити справу із зверненням ради Братства імені князів Острозьких із Острога Волинської губернії про утворення на основі діючого при Братстві музею (давньосховища) окремого відділу Волинського музею історичних старожитностей. Такий музей постав 1916 р. у від-реставрованій частині замку князів Острозьких й отримав статус Острозького краєзнавчого музею¹⁹.

Напередодні Національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. в Україні існувала низка інших громадських наукових товариств, які проводили пам'яткознавчу роботу. Зокрема, у Ніжині, окрім відомого Історико-філологічного товариства (1894–1919 рр.), функціонувало Грецьке товариство, що займалося збором історичних документів (грамот, актів тощо), які стосувалися національно-культурного життя грецької общини, проводило роботу зі збереження грецьких пам'яток архітектури. Подібна діяльність була притаманна єврейським, німецьким, польським товариствам історико-культурного профілю.

Поряд з громадськими науковими осередками пам'яткоохоронну діяльність проводили губернські статистичні комітети. Створені за царським розпорядженням у середині 1830-х рр., до пам'яткознавчих заходів вони були залучені лише з початку 1860-х рр. Губернські статистичні комітети відіграли вагомий роль у створенні місцевих архівів, музеїв, бібліотек²⁰.

У справу опису та збереження культурної спадщини українських земель вагомий внесок зробили й вчені архівні комісії. Вони постали наприкінці XIX – на початку XX ст. як державні структури і функціонували у низці губернських центрів України (таврійська, чернігівська, херсонська, полтавська, катеринославська, київська, харківська). Комісії описували, упорядковували та видавали архівні матеріали, вивчали й охороняли археологічні та архітектурні пам'ятки. Серед багатьох діячів української науки та культури, які брали участь у роботі комісій, були Д. Айналов, О. Бертьє-Деларганд, В. Біднов, Б. Грінченко, Д. Дорошенко, І. Каманін, М. Коцюбинський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, О. Русов, М. Сумцов, П. Добровольський, І. Павловський, Л. Падалка, О. Маркевич, В. Хвойка, В. Щербина, Д. Яворницький, ін.²¹

Якщо брати до уваги загальноросійські світські державні і громадські установи, то найбільше причетними до проведення в Наддніпрянській Україні впродовж XIX – початку XX ст. пам'яткоохоронних заходів виявилися Імператорська археологічна комісія (1859–1917 рр.) та Московське археологічне товариство (1864–1922 рр.). Зокрема, одним із членів Комісії, її штатним архітектором, фахівцем зі світовим іменем у справі реставрації світських і культових будівель був П. Покришкін. Саме на теренах Великої Волині та Холмщини у 1908–1912 рр. він уперше застосував власні новітні методи обстеження та відновлення давніх споруд, що пізніше увійшли у світову практику реставраційних робіт. Ними стали комплексне архітектурно-археологічне дослідження пам'яток, яке набуло поширення лише у 1960-х рр., а також метод визначення за допомогою математичних обчислень початкового розташування декоративних елементів на стіні, що впала. Завдяки досвіду П. Покришкіна, застосуванню ним цих методів вдалося майстерно відновити в м. Овручі архітектурну пам'ятку XII ст. – церкву Св. Василя, у м. Холмі (нині у складі Польщі) – віднайти залишки архітектурних споруд (храм, вежі тощо) середини XIII ст.²²

Щодо Московського археологічного товариства, то тут варто відзначити позитивну роль у дослідженні, збереженні й охороні культурної спадщини українських земель загальноросійських археологічних з'їздів. Вони проводилися за ініціативою Товариства з 1869 р.; шість з п'ятнадцяти таких з'їздів, як уже згадувалося, були проведені в Україні. Цікавим є той факт, що місцем проведення п'ятнадцятого з'їзду (1911 р.) пропонувалося м. Холм як історична столиця Холмщини – однієї із західних етнічних українських земель. Однак матеріально-побутові умови та наукові можливості Холма не дали змоги втілити в життя цей задум²³.

У вивченні та охороні пам'яток помітною була роль церковних історико-археологічних товариств, єпархіальних історико-статистичних комітетів, православних церковних братств. Зокрема, ще в 1865 р. в Кам'янці-Подільському створено Комітет для історико-статистичного опису єпархії, який через декілька років перейменували в Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство (проіснувало до 1921 р.). Його діяльність пов'язана насамперед з постаттю вченого-краєзнавця Ю. Сіцінського. Члени Комітету і Товариства проводили історико-статистичний опис населених пунктів Поділля, збирали документи в церковних і монастирських архівах, школах тощо. Ними описано майже сім тисяч давніх рукописних актів, складено детальний алфавітний покажчик, який містив близько 22 тис. географічних назв поселень і урочищ Поділля. Було видано 12 випусків "Трудов" (1876–1916 рр.), які є важливим джерелом вивчення та збереження для нащадків матеріалів про історію, культові споруди, інші пам'ятки краю. Члени Комітету і Товариства активно залучали духовенство до реставрації церков, іконостасів, церковного начиння²⁴.

Плідну пам'яткоохоронну роботу проводило створене зусиллями професора М. Петрова Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній Академії (1872–1920 рр.). З 1882 р. і до його розпуску М. Петров обіймав посаду секретаря і завідувача (охоронця) музею Товариства. Членами Товариства були викладачі Київської духовної академії С. Голубев, В. Завітневич, В. Іваницький, Ф. Титов, професори Д. Багалій, М. Веселовський, М. Біляшівський, П. Лебединцев, ін. На-

приклад, П. Лебединцев півтора десятка років був головним редактором “Київських єпархіальних відомостей”, досліджував архіви Москви і Санкт-Петербурга, брав участь у реставрації та будівництві багатьох церков. Велику пам’яткоохоронну роботу проводив і його брат Ф. Лебединцев, перший редактор (1882–1887 рр.) журналу “Київська старовина”. Товариство зібрало близько 30 тис. пам’яток з історії церкви, козацької старовини, археологічних знахідок, які були представлені в експозиції та фондах відкритого при Товаристві музею²⁵.

До церковних пам’яткознавчих структур належали і православні церковні братства, що з’явилися на Правобережній Україні в 1860-1870-х роках. Маючи політичну спрямованість, вони, тим не менше, зробили певний внесок у пошук, виявлення та збереження пам’яток. Найбільше тут відзначилося Володимир-Волинське Свято-Володимирське братство, що постало 1887 р. з ініціативи місцевого краєзнавця О. Дверницького. Воно змогло організувати музей церковної старовини, де зберігалась величезна колекція пам’яток декоративно-ужиткового мистецтва, рукописів і стародруків, архівних документів. Братство організувало археологічні дослідження, проводило видавничу діяльність, активно підтримувало зусилля науковців Києва щодо дослідження й відновлення Успенського собору м. Володимир-Волинського – архітектурної пам’ятки XII ст. Віднайдені братчиками реліквії також увійшли до колекцій Волинського єпархіального давньосховища, організованого створеним у Житомирі Волинським церковно-археологічним товариством (1893–1918 рр.)²⁶.

Значну пам’яткоохоронну роботу проводив Полтавський церковний історико-археологічний комітет, який функціонував упродовж 1906–1920 рр. Комітет створив музей, в якому було зібрано ікони, картини, стародруки, писемні твори. Зокрема, на початку 1908 р. тут зберігалося 69 стародруків XVII ст., 814 картин, ікон та рукописних творів XVI–XIX ст. Комітет видавав “Труди”, “Полтавські єпархіальні відомості”, проводив реставрацію іконостасів, картин, церков. У тому ж році Комітет організував перенесення з м. Ромни до губернського центру дерев’яної Покровської церкви XVIII ст. з метою кращого збереження цієї перлини українського зодчества. Серед заходів Комітету необхідно відзначити розгляд на його засіданнях питань про збереження іконостасів Переяславського Михайлівського храму, церкви Густинського Свято-Троїцького монастиря тощо²⁷.

Підбиваючи підсумок пам’яткоохоронній діяльності в Наддніпрянській Україні впродовж останньої третини XIX – початку XX ст., можна зробити висновок, що особливе місце в ній наукові осередки відводили музейним закладам. У перше десятиліття XX ст. тут діяло близько 40 музеїв, а разом з музеями навчальних закладів їх чисельність сягала 146²⁸. Своім існуванням українські музеї завдячували самовідданій праці членів громадських наукових товариств, меценатів. Вони існували при наукових установах, архівних комісіях, земствах, єпархіально-статистичних комітетах та церковно-археологічних товариствах. Значними музейними осередками виступали Одеський історико-археологічний музей, музей старожитностей при Київському університеті Св. Володимира, музей при Київській духовній академії, Чернігівський земський та історичний музеї, музей архівної комісії, музей Полтавського губернського земства, Херсонський історико-археологічний музей, Волинське єпархіальне давньосховище, Катеринославський краєзнавчий музей, Харківський етнографічний музей та музей мистецтва при Харківському університеті, Київський художньо-промисловий і науковий музей, ін. Велику цінність мали приватні музеї, колекції та збірки В. Тарновського, К. Скаржинської, О. Поля, П. Бобринського, Ф. Штейнгеля, родин Ханенків, Терещенків, Гансенів тощо. Закохані в українську культуру ентузіасти-меценати дарували свої колекції або значні їх частини громадським музеям, були серед їх засновників, жертвували на їх роботу значні особисті кошти.

Розвиток музейної справи в Наддніпрянщині також нерозривно пов’язаний з іменами М. Біляшівського, Д. Щербаківського, В. Антоновича, М. Сумцова, Ф. Шміта, Д. Багалія, Д. Яворницького, Г. Гошкевича, Ю. Сіцинського, О. Лазаревського, В. Хвойки та багатьох інших ентузіастів. Зокрема, теоретиком музейної справи європейського зразка можна вважати М. Біляшівського. Відомо, що з часу виникнення музеїв в Україні як пам’яткоохоронних осередків упродовж XIX ст. їх класифікація вважалася умовною через профільну невизначеність, пов’язану з безсистемним комплектуванням зібрань. Це зумовлювало паралелізм, ускладнювало розвиток музейної справи. Тому проблема класифікації музеїв уже на початку XX ст. потрапила в поле зору музеєзнавців. Власне, саме М. Біляшівський виступив у 1912 р. на Попередньому музейному з’їзді в Москві з конструктивними пропозиціями, що стосувалися класифікації місцевих музеїв, проблем їх діяльності, структури, наукових та виховних функцій²⁹.

Подвижницька праця діячів української культури на теренах вивчення, збереження та охорони культурної спадщини викликала спротив російського самодержавства. Діючим товариствам, комітетам, комісіям, іншим осередкам нав’язувалася русифікаторська концепція діяльності. Їх робота обмежувалася. “Несвоєчасним” протягом тривалого часу визнавалося створення міського музею в

Києві. Натомість царський уряд не заснував в Україні протягом кількох століть панування над нею жодного державного музею. У спотвореному вигляді представлялася офіційна концепція історії церковного будівництва в Україні. За рішенням Синоду церкви планомірно перебудовувалися відповідно до затверджених типових проектів або доводилися до руїни без догляду та ремонтів і повністю розбиралися, замінюючись новобудовами за російсько-візантійським зразком. Ці, за висловом О. Цинкаловського, “архітектурні сироти, привнесені чужинцями”, суперечили споконвічним традиціям українського зодчества, історичному та природному середовищу, що їх оточували³⁰.

Уже відзначався позитивний внесок Імператорської археологічної комісії та Московського археологічного товариства в пам'яткоохоронну справу в Україні. Але при цьому не варто забувати, що водночас під їх опікою чимало цінних пам'яток вивозилося до музеїв і сховищ метрополії – Петербурга та Москви, ставали недосяжними для українського народу. Саме таким чином у кінці XIX – на початку XX ст. до імператорського Ермітажу потрапили унікальні скарби, знайдені в Києві, та всевітньо відомий Перещепинський скарб з Полтавщини, віднайдені у 1912 р. Там же зосереджувалися практично всі цінні знахідки із скіфських, сарматських, давньоруських курганів. М. Грушевський охарактеризував цей руйнівний для української культури процес як “довговікове розхапування пам'яток матеріальної культури України старою царською Росією та безконтрольного вивозування їх до всяких столичних і закордонних збірок, де вони ставали практично неприступними ні українським дослідникам, ні українським масам”³¹.

Певними особливостями відзначалася пам'яткоохоронна робота у Галичині, Буковині та Закарпатті – українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Головна відмінність від аналогічної сфери діяльності у Наддніпрянській Україні полягала в тому, що тут від 1851 р. згідно з декретом австрійського імператора, виданим 31 грудня 1850 р., функціонувала єдина загальнодержавна інституція, відповідальна за вивчення та охорону пам'яток. Нею була Центральна комісія, яка спочатку опікувалася давніми будівлями та іншими нерухомими пам'ятками. З 1873 р. сфера її діяльності поширилася на всі нерухомі й рухомі пам'ятки, що знаходилися в державній і громадській власності (пам'ятки, що перебували у приватній власності, й надалі залишалися поза її контролем). Комісія спочатку підпорядковувалася міністрові торгівлі, промисловості та громадських будівель, а в 1860 р. перейшла під контроль Міністерства освіти та віросповідань³².

Для охорони пам'яток у провінціях імперії під опікою Комісії запроваджувався інститут державних пам'яткоохоронців (консерваторів). Головне їх завдання полягало в охороні старожитностей, які поділялися на три групи. До першої відносили речі доісторичних часів та предмети стародавнього класичного мистецтва, до другої – пам'ятки архітектури, різьби та малярства (від середньовіччя до кінця XVIII ст.), до третьої – писемні та архівні пам'ятки. Відповідно до такого поділу, запровадженого 1873 р., Центральна комісія складалася з трьох секцій: археологічної, пам'яток архітектури і мистецтва та секції архівних пам'яток.

У 1911 р. відбулося реформування Комісії. Згідно з положеннями нового статуту, ця установа складалася з Ради пам'яток та Державної ради пам'яток. До першої, яка виконувала роль дорадчого органу, входили найавторитетніші в галузі охорони пам'яток особи (колишні пам'яткоохоронці, архітектори), які представляли кожен регіон монархії Габсбургів. Державна рада пам'яток складалася з чиновників, спеціалістів у галузі історії мистецтва, архітектури та права, а також з генерального та крайових консерваторів, які контролювали всі пам'яткоохоронні заходи, що відбувалися в державі³³.

Декрет від 31 грудня 1850 р. про утворення Центральної комісії, повноваження якої розширилися 1873 р., водночас можна вважати й законом про охорону пам'яток. Адже він давав чітке означення, що таке пам'ятка, окреслював коло предметів, які підпадали під це поняття, запроваджував поділ їх на групи, обов'язкове складання реєстру пам'яток, прописував заходи щодо збереження й охорони об'єктів культурної спадщини і т. п. Доповнений згодом низкою підзаконних актів (розпоряджень, інструкцій тощо), він продемонстрував свою ефективність та сприяв на державному рівні результативному збереженню й охороні культурної спадщини півавстрійської України.

Саме на підставі вищеохарактеризованого законодавства Австро-Угорщини українська громадськість впродовж останньої третини XIX – початку XX ст. розгорнула в Галичині, Буковині та Закарпатті активну пам'яткоохоронну роботу. Вона була нерозривно пов'язана з діяльністю наукових установ та осередків, що функціонували тут і виступали своєрідними центрами пам'яткознавчих досліджень. Такими закладами були Львівський та Чернівецький університети, Ставропігійський інститут (1788–1940 рр.), Наукове товариство імені Шевченка (1873–1939 рр., відновило діяльність у 1947 р. за кордоном, у 1989 р. – в Україні), Історичне товариство у Чернівцях, ін.

Так, заходами Ставропігійського інституту в Успенській церкві Львова – осередкові міського середньовічного православного братства – тричі були проведені реставраційні роботи. За ініціативою

голови ради Інституту І. Шараневича (обіймав цю посаду у 1885–1901 рр.) тут 1887 р. засновано музей. Основою для цього закладу послужили предмети, матеріали і документи архіву Львівського братства, спадщиною якого опікувався Інститут, Успенської церкви та монастирів. У 1888 р. в музеї влаштовано першу в Галичині археологічно-бібліографічну виставку³⁴.

Велику увагу І. Шараневич надавав охороні культурної спадщини як державний консерватор історичних пам'яток Галичини (1897–1901 рр.). Варто відзначити, що на цій посаді він був першим українцем. Пам'яткоохоронна діяльність І. Шараневича сприяла також формуванню археологічних колекцій Львівського університету, де вчений майже чотири десятиліття очолював кафедру австрійської історії³⁵.

Загальноукраїнського значення в галузі науки і культури, зокрема, в пам'яткоохоронній роботі, набула діяльність Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) – наймасовішого і найбільш впливового українського наукового осередку Австро-Угорщини. Воно було засноване у Львові 1873 р. спершу як Літературно-наукове товариство імені Шевченка. Товариство постало завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалася українська культура, зокрема, українське друковане слово в Російській імперії. У 1892 р. інституція перейменована у Наукове товариство імені Шевченка. Одним із головних завдань реорганізованого за задумом наддніпрянця В. Антоновича та галичанина О. Барвінського Товариства мали стати пошук та збереження пам'яток старовини. Членами і почесними членами НТШ були письменники, поети, етнографи, діячі науки і культури, духовенство. Це Б. Грінченко, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Зубрицький, М. Грушевський, О. Колесса, М. Павлик, В. Гнатюк, Ф. Вовк, М. Лисенко, Б. Лепкий, А. Шептицький, М. Петров, В. Кубійович, ін.

Створенню та діяльності Товариства перешкоджали урядовці польської національності в австро-угорській адміністрації та москвофіли. Тим не менше воно виконувало поставлені перед ним завдання. Період найпліднішого розвитку НТШ розпочався 1894 р. у зв'язку з переїздом до Львова М. Грушевського, який у 1897 р. став головою Товариства. До кола найближчих однодумців Великого Українця та найактивніших діячів Товариства увійшли І. Франко й В. Гнатюк. У галузі пам'яткознавства Товариство звертало увагу на вивчення і збереження пам'яток української писемності, мистецтва, етнографії, історії, археології, архітектури. На це була спрямована пошукова й видавнича робота історико-філософської та філологічної секцій, етнографічної, археографічної, бібліографічної та інших комісій. До 1914 р. НТШ видало близько 300 наукових праць українською мовою, серед яких значне місце посідають дослідження про культурну спадщину України.

Важливим напрямом пам'яткоохоронної діяльності Товариства було створення унікальних музею (1894 р.) та бібліотеки. Напередодні Першої світової війни в музеї зосереджувалося кілька десятків тисяч пам'яток. Бібліотека НТШ мала понад тисячу рукописних творів XVI–XIX ст., приблизно 300 тис. томів книг. Музей і бібліотека Товариства зазнали значних втрат у період Першої світової війни, особливо в 1914–1915 рр., коли терени Галичини були окуповані російськими військами³⁶.

Пам'яткоохоронна робота здійснювалася й історико-краєзнавчим науковим гуртком, що функціонував у Тернополі (1892–?). Його члени досліджували історію, економіку, культуру, в тому числі пам'ятки Західного Поділля XVI–XIX ст., клопотали перед урядовими інстанціями галицького краю та Австро-Угорщини про збереження й охорону вцілілих тут замків і фортець. Цей осередок видавав “Щорічник Тернопільського наукового гуртка” (1892–1895 рр.), тексти якого публікувалися українською та польською мовами³⁷.

На теренах Буковини українську інтелектуальну еліту, яка займалася культурно-просвітницькою діяльністю, зокрема у галузі пам'яткознавства, згуртовувало Історичне товариство (1902–1940 рр.). Його першим головою став професор Чернівецького університету В. Мількович. Віддаючи пріоритет українському буковиназнавству, Товариство виступило одним із ініціаторів руху за збереження архітектурних пам'яток, захисту їх від так званого “оновлення”, яке було досить поширеним в Австро-Угорщині. Під гаслом розбудови давніх церков нищився їх первісний вигляд, гинуло багато цінних фресок та інших пам'яток, особливо слов'янського походження. Члени Товариства засудили подібне “оновлення” щодо церкви Св. Георгія в Сучаві, де зберігалися мощі Св. Іоанна Сучавського, кириличні настінні написи. Вони подали протест до Центральної комісії у Відні, привернули увагу громадськості до такого варварського поводження зі старовиною³⁸.

Пам'яткоохоронна робота щодо української культурної спадщини Галичини, Буковини та Закарпаття була притаманна й низці польських, німецьких, румунських та інших культурно-освітніх осередків, що діяли тут, – Народному закладу імені Оссолінських, Крайовому археологічному товариству (1881–1939 рр.) тощо. Зокрема, у цій галузі активно діяв Народний заклад імені Оссолінських (Оссолінеум) – польський культурно-освітній осередок, заснований 1817 р. Впродовж 1827–1945 рр. він

розташовувався у Львові, з 1946 р. і по теперішній час – у Вроцлаві (Польща). Разом із бібліотекою та друкарнею до його складу входив музей, що 1823 р. поповнився збірками музею імені Любомирських. Окрім польських, німецьких та інших документів, колекція Оссолінеуму, яка нараховувала близько 300 тис. писемних одиниць збереження (зокрема, понад 5 тис. стародруків і більше 6 тис. рукописів), містила різноманітні матеріали з історії та культури України. Тут, наприклад, зберігалися архівні матеріали українських міст, оригінали копій універсалів українських гетьманів, реєстри пам'яток західноукраїнських земель, описи давніх світських та культових споруд тощо. В 1945–1956 рр. основні фонди Оссолінеуму, що стосувалися полонознавства, за наполяганням польської сторони і зі згоди керівництва РСР, що розглядало цей акт як один із способів прилучення польського суспільства до соціалістичного ладу, були передані Польщі. Саме на основі цих фондів і постав Оссолінеум у Вроцлаві. На жаль, ігноруючи позицію українських радянських вчених, до Вроцлава була також перевезена значна частина документальних джерел, які стосувалися історії України³⁹.

Пам'яткоохоронна діяльність вітчизняних західноукраїнських наукових осередків визначальною мірою спиралася – як це було і у Наддніпрянській Україні – на власноруч засновані цими осередками музеї, а також на ті музейні заклади, які одержували від науковців підтримку. Так, окрім уже вищезгаданих музеїв, на теренах Львова діяли музеї “Просвіти” та Народного Дому, художньо-промисловий музей, Церковний музей, Музей Львова, ін. У наукових колах західноукраїнських земель середини XIX – початку XX ст. був широко відомий А. Петрушевич – історик, археограф, філолог, археолог. Саме його зусиллями у Народному Домі Львова 1873 р. постав музей, діяльність якого сприяла охороні археологічних пам'яток. Однак чимало його експонатів, як і частина влаштованої вченим великої бібліотеки були вивезені до Росії у 1914–1915 рр. під час окупації Галичини російськими військами. У 1918 р. загинула нумізматична колекція музею⁴⁰.

Цінні пам'ятки мав Церковний музей Львова (1905–1940 рр.), створений митрополитом Української греко-католицької церкви А. Шептицьким та очолений визначним мистецтвознавцем І. Свенцицьким. Згодом заклад названо Національним, а в 1913 р. – передано у дар українському народові та відкрито для відвідувачів. У ньому зберігалося майже 80 тис. унікальних пам'яток. Серед них – стародруки і рукописні твори XIV–XVIII ст., ікони цього ж періоду, історичні портрети XVIII – XIX ст., стародавні географічні карти, плани, архівні матеріали, нумізматична колекція, археологічні, сфрагістичні пам'ятки тощо⁴¹.

“Музей подільський” було відкрито в Тернополі. Краєзнавчий (крайовий) музей Буковини діяв у Чернівцях. Він постав 1863 р. з ініціативи Товариства краєзнавців; однак у 1877 р. перестав існувати. Відродження закладу відбулося 21 лютого 1892 р. завдяки ініціативі Товариства “Буковинський крайовий музей”, заснованого наприкінці 1891 р. В Мукачевому (Закарпаття) музей при Музейному товаристві у 1907 р. створив відомий вчений і краєзнавець Т. Легоцький. Окрім А. Шептицького, І. Свенцицького, багато зусиль у справі заснування музеїв на західноукраїнських землях доклали І. Франко, В. Гнатюк, В. Шухевич, В. Дідушицький, родини Кульчицьких та Бачинських, ін.

Підсумовуючи матеріал про вітчизняну пам'яткоохоронну роботу останньої третини XIX – початку XX ст., варто зазначити, що вона характеризувалася зв'язками наукових сил Наддніпрянської і Західної України. Особливо різнобічними вони стали на зламі століть, коли в середовищі українського суспільства все активніше утверджувалися загальноукраїнські ідеї. Визначальний внесок у цю справу зробили наукові товариства обох частин України, поїздки їх представників на наукові зібрання, екскурсії. Під час їх проведення відбувалася демонстрація зрілості української національної інтелігенції, виступи проти поневолення української нації. Одним з таких прикладів може слугувати відмова західноукраїнських делегацій виступати з доповідями на загальноросійських археологічних з'їздах кінця XIX – початку XX ст., що проходили в Україні, у зв'язку з заборонаю російських властей послуговуватися на цих з'їздах українською мовою. Загалом можна зробити висновок, що впродовж досліджуваного періоду вітчизняними пам'яткознавцями проводилася широкомасштабна діяльність з охорони культурної спадщини, яка зберігалася на теренах України. Вона послужила вагомим чинником подальшого розвитку національної пам'яткоохоронної справи, окремі аспекти історії становлення та розвитку якої й надалі не повинні випадати з поля зору сучасних науковців.

¹ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. Відп. ред.: доктор іст. наук, проф. В. О. Горбик. – К. : НАН України, Ін-т історії України, Ін-т туризму ФПУ, 1998. – 399 с.

² Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Сергій Заремба. – К. : ТОВ “Видавництво Аратта”, 2002. – 204 с.

³ Горбик В. З історії охорони та збереження пам'яток в Україні / В. Горбик, Г. Денисенко, М. Пархоменко // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 3. – К. : Центр пам'яткознавства Академії наук України, 2001. – С. 65–92.

⁴ Горбик В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко // Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С. 143–152.

- ⁵ Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. : Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький : Доля, 1995. – 256 с.
- ⁶ Баженова С. Е. Витоки музеїв на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : ОПОМ, 2002. – Т. 2. – С. 82–87.
- ⁷ Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. – 2-е вид., доп. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
- ⁸ Арсенич П. З історії музеїв Галичини / Петро Арсенич // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 143–149.
- ⁹ Булик Н. Охорона археологічних пам'яток у Східній Галичині у XIX ст. / Н. Булик // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 58–66.
- ¹⁰ Саламаха І. Державна охорона історичних пам'яток у Східній Галичині напередодні Першої світової війни (1910–1914) / І. Саламаха // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17 : Українсько-польсько-білоруське сусідство : XX ст. – Л., 2008. – С. 73–79.
- ¹¹ Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: історичний аспект / В. Горбик, Г. Денисенко // Історичний журнал. – 2004. – №5. – С. 85.
- ¹² Заремба С. Вказана праця. – С. 48–51.
- ¹³ Там само. – С. 32.
- ¹⁴ Київське товариство старожитностей і мистецтв. – Режим доступу: http://www.histans.com/?termin=Kyivske_tov_tvo_starozhytnostey
- ¹⁵ Костиця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.; Гаврилюк С. В. Вказана праця. – С. 192–196.
- ¹⁶ Заремба С. Вказана праця. – С. 32–33.
- ¹⁷ Заремба С. Вказана праця. – С. 33; Горбик В. Охорона... – С. 87.
- ¹⁸ Горбик В. Охорона... – С. 87–88.
- ¹⁹ Заремба С. Вказана праця. – С. 33–34; Гаврилюк С. В. Вказана праця. – С. 248;
- ²⁰ Заремба С. Вказана праця. – С. 42–43.
- ²¹ Там само. – С. 44–48.
- ²² Гаврилюк С. В. Вказана праця. – С. 329–330, 350–354.
- ²³ Там само. – С. 289–290.
- ²⁴ Заремба С. Вказана праця. – С. 36.
- ²⁵ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. Відп. ред.: доктор іст. наук, проф. В. О. Горбик (далі – Історико-культурна спадщина України...). – К. : НАН України, Ін-т історії України, Ін-т туризму ФПУ, 1998. – С. 22; Заремба С. Вказана праця. – С. 37–39.
- ²⁶ Гаврилюк С. В. Вказана праця. – С. 180–183.
- ²⁷ Історико-культурна спадщина України... – С. 22; Заремба С. Вказана праця. – С. 36–37.
- ²⁸ Становлення музейної справи та розвиток краєзнавства в Україні на межі XIX – XX століть. – Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook.
- ²⁹ Предварительный съезд по устройству Первого всероссийского съезда деятелей музеев. – М. : Скоропечатня А. Левенсона, 1913. – С. 17; Становлення музейної справи та розвиток краєзнавства в Україні на межі XIX – XX століть. – Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook.
- ³⁰ Історико-культурна спадщина України... – С. 24.
- ³¹ Грушевський М. С. Бережіння і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 3–4.
- ³² Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych. – Kraków: Druk. Z. Czyżewski, 1885. – S. 11–12.
- ³³ Саламаха І. Вказана праця. – С. 75.
- ³⁴ Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 1993 – 1999. – Т. 3. – 1999. – С. 249.
- ³⁵ Булик Н. Вказана праця. – С. 63–64.
- ³⁶ Заремба С. Вказана праця. – С. 31–32; Горбик В. Охорона... – С. 85; Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2006. – С. 135–137.
- ³⁷ Заремба С. Вказана праця. – С. 32.
- ³⁸ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / О. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 284–285.
- ³⁹ Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 1993 – 1999. – Т. 2. – 1995. – С. 319; Акуленко В. І. Україна і Польща : міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006) / В. І. Акуленко // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 10 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – 2006. – С. 3–5.
- ⁴⁰ Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 1993 – 1999. – Т. 2. – 1995. – С. 264.
- ⁴¹ Заремба С. Вказана праця. – С. 37; Дем'янчук Г. С. Вказана праця. – С. 137.